

הַחֲפֵיָה — הַלְאָדִינוּ שֶׁל מְרוֹקוֹ ?

מאת אליסיה סיסו רז

מרבית היהודים שגורשו מספרד בשנת 1492 התפזרו בארצות הים התיכון והבלקן. המגורשים שהגיעו לצפון אפריקה הקרובה התיישבו בעיקר במרוקו. במרוצת השנים נטמעו רובם בקרב הקהילות היהודיות המקומיות, ובהדרגה אימצו את לשון ומנהגיהן. ואכן, גולי ספרד שהגיעו לדרום מרוקו המירו עם חלוף הזמן את הספרדית העתיקה שבפיהם בניב המוגרבי-יהודי. תופעה זו פסחה על המגורשים שהתיישבו בצפון מרוקו; אלה שימרו את השפה הספרדית הארכאית של ימי הביניים אותה נשאו עימם מספרד, אם גם השפה המקורית הפכה במרוצת השנים לערוב לשונות הנקראת חֲפֵיָה, שבבסיסה אותה ספרדית עתיקה בנוסף למילים ממקורות לשוניים נוספים כמוגרבית, עברית, פורטוגזית ובמידה פחותה, צרפתית ואנגלית.

כיצד נוצרה החֲפֵיָה, שפת דיבור זו, אשר רבים מבין הדוברים אותה בעבר החשיבו לספרדית? בדורות האחרונים מילים בשפה הספרדית בת זמננו החליפו בהדרגה את מקבילותיהן הארכאיות בחֲפֵיָה, תהליך אשר גבר מאז שלהי המאה התשע עשרה והוא עוד יותר במאה העשרים. החֲפֵיָה שינתה את אופיה כתוצאה מהתפתחות זו, והיא הפכה לתערובת לשונית של ספרדית מודרנית וחֲפֵיָה. יהודי צפון מרוקו, אשר רובם ככולם שולטים מזה מספר דורות בספרדית הקסטיליאנית התקנית, נוהגים עדיין במידה זו או אחרת, לשלב בשיחם מילים, פתגמים ומכתמים בחֲפֵיָה מבלי לתת את הדעת לכך, לעתים אף מבלי להבחין במקור הלשוני השונה של המילים.

היהודים נהגו למזג בשפה הספרדית מילים ומונחים מהתנ"ך והתלמוד עוד בהיותם בספרד, כך שהשפה בה דיברו ביניהם הכילה עוד טרם לגירוש יסודות לשוניים ותרבותיים עבריים, ונבדלה במעט מהשפה הספרדית. כאן המקום לציין שמונחים אלה היו מוכרים במידת מה גם מחוץ לקהילה היהודית. יוסף בן עוליאל (Jose Benoliel), החוקר הראשון של שפת החֲפֵיָה, הצביע על כך שמילים וביטויים האופייניים לקהילה היהודית בספרד טרם לגרוש מופיעים בכתבים שונים. באחד מכתביו של מיגל דה סרוונטס (Miguel de Cervantes) מופיע הביטוי החֲפֵיָה האופייני דֶּזְמַזְלָאדוֹ, (desmazalado). בבטוי זה, הרווח עדיין בשימוש יומיומי, מוצמדות למילה העברית בעלת המשמעות החיובית 'מזל', תחילית וסיומת ייחודיות לשפה הספרדית, המשנות את מובן המילה ל-'אדם חסר מזל'. הגדיל עשות לואיס אנריקס (Luis Anrriques), משורר פרוטוגזי מהמאה החמש עשרה, אשר יצירתו *Trovas de Luis Anrriques* משופעת לא רק במלים עבריות, אלא בביטויים חֲפֵיָים אופייניים כ: cadoz (קדוש), guay (קריאת שבר אופיינית), ssaba (שבת) ו-defina- החמין המרוקאי של שבת, adafina, כשמו עד היום (בדרום מרוקו החמין מוכר בשם סכינה).

מקור השם חֲפֵיָה אינו ברור כל צרכו, וישנן מספר סברות המתחקות אחר מוצא המילה. חוקרים אחדים, ובראשם הפילולוג יוסף בן עוליאל (Jose Benoliel), מניחים שהמילה חֲפֵיָה אינה אלה הֶלְחָם של המילה הערבית 'חֶפָה' שפרושה לספר או לדבר, יחד עם סיומת ספרדית אופיינית. אך חוקרים אחרים, ביניהם מחבר המילון החֲפֵיָי-ספרדי, יצחק בן הראש (Isaac Benharroch B.), סבורים שחֲפֵיָה אינה אלא מילה המרמזת אל השם הנפוץ יצחק. מאחר שהשימוש בשמות חיבה אופייני לתרבות הספרדית, יצחק הפך ליצחקיתו אשר התגלגל לחקיתו ומכאן ל- חֲפֵיָה. למרבה העניין, השם חֲפֵיָה הופיע לראשונה בספר *Los hebreos en Marruecos* מאת מנואל אורטגה (Manuel L. Ortega) בשנת 1919. שם זה אינו מוזכר באף מקור קודם לכן. ואכן, עד אשר התקבע השם החדש, השפה נקראה בעבר בפי דובריה אספניול, דהיינו ספרדית, ולא חֲפֵיָה. ואף גולי ספרד שהתיישבו בדרום מרוקו לא כינו את השפה שבפיהם חֲפֵיָה, אלא אספניול או ספרדית-יהודית.

כפי שצויין קודם לא כל הצאצאים של מגורשי ספרד אשר הגיעו למרוקו שימרו את מורשתם הלשונית הספרדית-יהודית עד לימינו. בערים כפאס, מקנס, וואזאן, דאבדו, מוגאדור ועוד, היהודים דיברו ספרדית במשך דורות רבים לאחר הגרוש; התקנות שהתקינו רבני פאס לקהילות מגורשי ספרד במרוקו נכתבו תחילה בספרדית אך במחצית השניה של המאה ה-שמונה עשרה. התקנות, להוציא מילים ספורות בלבד בספרדית, נכתבו כבר בניב המוגרבי-יהודי. למרות שהמוגרבי-יהודית החליפה את הספרדית שבפי יהודי העיר פאס או וואזאן, לדוגמא, בשלהי המאה ה-19, לשון דיבור זו מכילה עדיין, לפי החוקרים, כ-2000 מילים בספרדית ובפורטוגזית מבלי שהדוברים נותנים את ליבם לדבר. "...הן היו נשים יפות, עם עיניים בורקות, עור בהיר ושפתיים אדומות, וכולן דיברו ספרדית", כך תאר הסופר האיטלקי אדמונדו דה אמיציס, את הנשים היהודיות שפגש בבית שגריר איטליה בעיר פאס בשלהי המאה התשע עשרה.

יהא מקור השם אשר יהא, החֶפְתִּיָּה אוצרת בתוכה מאפיינים מהותיים של תרבות יהודי מרוקו: חום וחן, צחוק ושנינות, המלווים ברוח נדיבה ורחומה. לחֶפְתִּיָּה מקצב מתנגן אופייני, והיא משופעת בפתגמים ובמכתמים אירוניים, בשמות חיבה וחיבובים, ובצמדי מילים היתוליים. 'מי יתן ותחיי במתיקות'; 'מי יתן וחיך יהיו מוארים' הן מקצת מהברכות האופייניות (Dulce lo vivas, Alumbrado lo vivas). רשימת מילות החיבה בהן פונים אל ההורים והילדים, אל קרובי משפחה וחברים נדמית כאינסופית: שימחתי, טוב שלי, מלכתי/מלכי, נישמתי, אור חיי, הם מקצת משמות אלה (mi alegría, mi bueno, mi reina/mi rey, mi alma, luz de mi vida). החֶפְתִּיָּה היא שפה עשירה ועסיסית היונקת מתרבויות ומלשונות מספר והמתירה חירות לשונית - בין אם בתחביר המשפטי, או בשינוי קל למילה עצמה - איפיונים המעטרים אף את הקצרה שבשיחות: קֶזְפֶּרְטו (casapreto) לדוגמא הינה הצורה ההיתולית הבאה לרמז על נישואים שלא עלו יפה. זהו משחק מילים העושה קלחם מהמילה הספרדית קֶזְמֶנטו (נישואים/casamiento) ומהמילה הפורטוגזית פֶּרְטו (preto). משמע מילה זו הוא אמנם 'שחור' בפורטוגזית, אך בחֶפְתִּיָּה למילה רובד נוסף, והיא מציינת דבר שלילי; אפל או רע.

ההיגוי וההטיות הדקדוקיות בחכתייה נאמנים בחלקם הגדול לחוקי השפה הקסטיליאנית אשר היו תקפים בימי הביניים. למשל "J" אשר בספרדית מודרנית מקבילה ל - "ח" עברית, מבוטאת בחכתייה כפי שהיה נהוג בימי הביניים, בדומה ל- "J" הצרפתית(jardin) לדוגמא, וכך גם לגבי העיצור הארכאי "ש", הנפקד מהספרדית המודרנית, אך נשמר בחֶפְתִּיָּה, ועוד. כמו כן בחֶפְתִּיָּה אומרים viniTES , caminIMOS – I tenGOY, בעת שכללי הדקדוק בספרדית מודרנית מתייבשים הטייה שונה לפעלים; הסיומת הנכונה בימינו היא: caminAMOS , viniSTE , ו- tenGO ("הלכנו", "באת" ו- "יש לי").

דוברי החֶפְתִּיָּה יישמו את החוקים המורפולוגיים הייחודיים לשפה הספרדית על המילים המיובאות משפות אחרות, דבר ששימר את האחידות ההיספנית בדיבור וגרם אף למילים הזרות להשמע כספרדיות. לדוגמא, מקור המילה 'רופָאר' שמובנה בחֶפְתִּיָּה הוא 'לרפָא', הוא כמובן המילה העברית רופא. 'אָתוֹרְנָר', מילת פועל חֶפְתִּית שמובנה הוא: 'להגן' אינה אלא הטיית המילה האנגלית attorney (עורך דין) לפי כללי הדיקדוק בספרדית. 'קֶכְמָה', היא מילה מוגרבי-יהודית שפרושה חידוד או בדיחה. אך הודות לסיומת הספרדית האופיינית נוצרה מילה חדשה אשר איבדה מקצת מזרותה: 'קֶכְמָאר' -- ופרושה בחֶפְתִּיָּה הוא 'לחמוד לצון'. וישנם כמובן ביטויים ומילים בעברית ובשפות זרות אשר נתמזגו בשלמותם, אם גם במבטא חֶפְתִּי אופייני: 'רֶסְסִיָה', אינה אלא 'ארץ ציה'. המילים שמקורן בשפה הספרדית הארכאית שבבסיס החֶפְתִּיָּה, נשתמרו בין בצורתן המקורית מימי הביניים כ: forno-i cuarterón (רבע ו- תנור), ומקבילותיהן כיום הן: horno-i cuarto, ובין בלויית שינויים קלים למילה הספרדית כ: faldiquera nublina ו- escuraña (ערפל, כיס ו- אפלה), ומקבילותיהן הן: faltriquera, neblina ו- oscuridad. בעת שהמילים השאלות שהתווספו לחֶפְתִּיָּה במרוקו היו מהמוגרבי-

יהודית, מעברית, פורטוגזית, צרפתית ואנגלית, גולי ספרד שהתיישבו בתורכיה, ביון ובבלקן שאלו בעיקר מילים בעיקר מתורכית, מערבית, יוונית, צרפתית ומהשפות הסלאביות.

כפי שצויין, חֶפְתִּיָּה הינה שפה מדוברת עם הטייה לשונית וכללי תחביר גמישים. אך דוברי החֶפְתִּיָּה נזהרו בלשונם, ובמיוחד ב"עטם", כששוחחו עם זרים דוברי ספרדית וברשומות פינקסי הקהילה ובדרשות הרבנים. במקרים אלה, השתמשו במשלב הגבוה של השפה המדוברת, אשר כלל מילים בספרדית בלבד, בין אם מילים ארכאיות או עכשוויות, יחד עם שימת דגש לתחביר הנכון והמנעות ממילים הערבית. מכתב התודה של ג'אמילה בוזגלו לצייר יוג'ין דה-לקרואה משנת 1830, בו היא מודה לצייר ולמלוויו על ביקורם, הינו דוגמא הממחישה זאת. במכתבה, על הדפס בידי הצייר, ג'אמילה בוזגלו משתמשת בפעלים מורכבים ובבטויים אשר שימושם נדיר בחֶפְתִּיָּה.

ההדפס באדיבות המרכז לתרבות יהודי מרוקו, בריסל, בלגיה. (www.judaisme-marocain.org).

אך השפה אשר שימשה אך ורק לתרגומי כתבי קודש, היתה הלאדינו. להוציא מספר מילים בעברית רבנית, אוצר המילים של הלאדינו הוא מהספרדית עתיקה. הלאדינו התהוותה בעקבות שיטת תרגומי הבבואה הייחודית אותה פיתחו רבני ישיבות ספרד בימי הביניים. בבואם לתרגם ספרות קודש וכתבים ליטורגיים מעברית לשפה המדוברת בספרד בתקופה האמורה, הרבנים שמו דגש רב לתרגום מילולי מדויק של המקור העברי תוך כדי הקפדה על שמירת כללי התחביר של השפה העברית. התוצאה היתה משפטים המרכיבים אמנם ממילים בספרדית ארכאית, אך נטולי משמעות או הגיון תחבירי ספרדי. לשעטנז לשוני זה קראו בשם לאדינו. הרבנים נהגו לקרא לפעולת תרגומי בבואה אלה "Fazer en ladino" (לעשות בלאדינו) וגם - "A ladinar" (ללאדן). השם לאדינו השתלשל מהמילה לאטינו. בשם זה התייחסו הרבנים בימי הביניים לשפה המדוברת בספרד בתקופתם, אשר כיתר השפות הרומניות צמחה מהשפה הלטינית, והיא טרם נקראה Español. דרשות הרבנים בבתי הכנסת וכל הרישומים הקהילתיים, תופעה שנתמשכה גם לאחר הגרוש במרוקו, נאמרו ונכתבו במילים מהלאדינו. כלומר, בספרדית ארכאית או בעברית, ללא מילים שאולות משפות זרות, להוציא מושגים עבריים מהמקורות. שיטת תרגום ייחודית זו היתה נהוגה בקרב כל קהילות גולי ספרד במשך דורות רבים. אופיה

המקורי של הלאדינו נשתמר כמעט במלואו, דבר המסביר את היותה השפה הספרותית של כל קהילות גולי ספרד ברחבי העולם. הלאדינו נכתבה בדרך כלל בכתב רש"י או בסוליטראו (כבמכתבה של ג'אמילה בוזגלו) -- אותיות הכתב העברי-ספרדי המכונה גם חצי קולמוס.

לדברי החוקרים, אוצר המילים בספרדית ארכאית המרכיב את הלאדינו, הינו הבסיס המשותף ממנו צמחו הלשונות היהודיות-ספרדיות המדוברות: חֶפְתִּיָּהּ ממרוקו ולשונות הקהילות הספרדיות ממזרח הים התיכון על מיכלול איפיוניהם השונים מהבלקנים, יוון, וטורקיה: הג'ודזמו, ג'ודיא-ספניול, הספניולית וכו', כפי שהם ניקראו עד לפני דור. הניבים המדוברים בקרב קהילות מזרח הים התיכון, ניקראים עתה בטעות לאדינו. לדברי הבלשנים שינוי שם זה, שנעשה בשנות השמונים של המאה העשרים ביוזמת פעילים מקרב קהילות הדוברים לשונות אלה בישראל, בטעות יסודו. רבים מוחים על שינוי שרירותי של השם, חוקרים מהאקדמיה ואנשים מהשורה כאחד. בשנים האחרונות מזהה בטעות השם לאדינו עם לשונות הדיבור הספרדי-יהודי מהבלקנים, יוון, וטורקיה בלבד, דבר אשר מנציח את חוסר הדיוק.

פרופסור חיים וידאל ספיחה (Haim Vidal Sepiha), בר-סמכא ידוע בחקר הלשונות היהודיות-ספרדיות, ההסטוריונית פלומה דיאז-מאס (Paloma Díaz-Mas), ולמעשה כל החוקרים טוענים שהלאדינו מעולם לא שימשה כשפה מדוברת לשם תקשורת יומיומית, מפאת חוסר ההגיון במשפטים שנוצרו מתרגום הבבואה העוקב אחר התחביר העברי. ולכן הלאדינו איננה בשום אופן השפה המכונה כיום בשם זה; הלאדינו המקורית מצויה אך רק בתרגומי ספרות הקודש ובטקסטים ליטורגיים כדוגמת ההגדה של פסח. בניגוד לסגירות הלשונית האופינית ללאדינו, שפות הדיבור הספרדיות-יהודיות מיזגו והטמיעו אל תוכן מילים השאולות מקרב לשונות הקהילות שבקרבן התגוררו גולי ספרד.

כאן המקום לציין שאף הבלדות (romances בספרדית) שנשאו עמם מגורשי ספרד ואותן המשיכו לשיר ולשמר במשך מאות שנים, הן בעלות אוצר מילים מהלאדינו, וכמעט ללא מילים שאולות זרות. המוסיקולוג הספרדי הנודע ארקדיו דה לריאה פאלאסין (Arcadio de Larrea Palacín) מציין בספרו *Romances de Tetuán*, שהבלדות הספרדיות מהמאה ה-15 נשתמרו אך ורק הודות לגולי ספרד, שכן הן אבדו לעם הספרדי. בפי גולי ספרד שהתיישבו הן באימפריה העותמנית והן במרוקו, נשתמרו בלדות בעלות נושאים זהים, אך הן בעלות מנגינות ומקצבים שונים. לדברי אתנומוסיקולוגים והיסטוריונים, כ-רמון מננדז פידאל לדוגמא (Ramón Menéndez Pidal), מנגינות הבלדות של הקהילות הספרדיות במרוקו נאמנות יותר למקור, ואילו הגרסה המוסיקלית של הספרדים מטורקיה, יון ומארוצות הבלקן משופעת ביסודות מוסיקליים בלקניים.

חֶפְתִּיָּהּ, בהיותה שפת דיבור, לא זכתה להתייחסות רצינית. זוהי לשון מדוברת אשר התפתחה ונוצרה במרוקו לאחר גרוש ספרד, כשלאוצר המילים בספרדית הארכאית אותו נשאו עימם גולי ספרד למרוקו, ניתוספו לאורך השנים מילים זרות נוספות לפי צורך השעה. מעט נכתב בחֶפְתִּיָּהּ ואף מקצת מזה נשמר. הרבנים דרשו דרשו וכתבו בעברית, במשלב הגבוה של השפה המדוברת, או בלאדינו (לאדינו המקורית), ובמאה האחרונה עשו זאת בספרדית. הסוחרים האמידים והשכבות המשכילות נטשו את החֶפְתִּיָּהּ לטובת הספרדית או הצרפתית בקצב גובר והולך מאז תחילת המאה העשרים. לשפת החֶפְתִּיָּהּ, יחד עם כיווי הראש הססגוניים של הנשים, ושמלות הברבריסקה המרהיבות המעוטרת ריקמות זהב (כסווא כבירה, כשמה בדרום מרוקו = השמלה הגדולה), לא נמצא יותר מקום בקצב החיים המודרני. הקירבה לספרד, בנוסף לעובדות היסטוריות נוספות כייסוד קהילות חדשות בגיברלטר ובאמריקה הדרומית, כיבוש תטואן על ידי הספרדים בשנת 1860, ייסוד בתי הספר של "אליאנס" והמנדט הספרדי והצרפתי מאז 1912, גרמו בהכרח לתהליך היספניזציה מואץ של החֶפְתִּיָּהּ. הדבר התבטא בהחלפתם של מונחים קסטיליאניים ארכאיים רבים במילים מהספרדית העכשווית, תהליך שגרם

לחֲפֵתִיָּהּ לאבד את צביונה המיוחד ולהפוך לשפה הדומה יותר לספרדית המדוברת כיום. החֲפֵתִיָּהּ זכתה בעקבות זאת ליחס מתנשא מצד המשכילים, ונחשבה למעין "צאצא בלתי חוקי" של השפה הספרדית.

אך לאחרונה נראה שהתהליך הפוך. ניכרת פריחה בפעילות הלשונית בין דוברי החֲפֵתִיָּהּ, דבר המתבטא בקיום ארועים שונים, בחוגי שיחה, קריאה ושירה, בכתיבה וכו', כשבכלם באים לידי ביטוי הרצון להחיות ולהשיב את האבדה הלשונית. כמו כן, לאחרונה יצא לאור ספרה של ד"ר נינה פינטו אבקסיס הטווס, *המגוהץ וחצי האישה*, ולפני זמן לא רב יצא לאור בעברית ובחֲפֵתִיָּהּ/ספרדית ספרם החשוב של פרופסור תמר אלכסנדר ופרופסור יעקב בן טולילה, 'מילה בשעתה, זהב מעלתה' (*La palabra en su hora es oro*) המצטרפים לספרים ולמחקרים המגוונים בארון הספרים החֲפֵתִי. קבוצה של חוקרים ופעילים בראשותו של פרופסור בן טולילה חיברה לאחרונה מערכת כללים אורטוגרפיים לחֲפֵתִיָּהּ המיושמים על ידי סופרים וכותבים שונים; כללי תעתיק אלה יקלו ויעודדו את הכתיבה בשפת החֲפֵתִיָּהּ.

דוברי החֲפֵתִיָּהּ מפוזרים כיום בארצות שונות. הריחוק מהמקורות התרבותיים, הרוחניים, והרגשיים שהזינו את החֲפֵתִיָּהּ במשך מאות בשנים נתן את אותותיו. לא רבים הם כיום דוברי חֲפֵתִיָּהּ על בוריה, אך רבים הם הצאצאים מוכי הכיסופים המנסים לשמרה. החֲפֵתִיָּהּ היתה והינה השפה שנוגעת במיתרים העדינים של נפש הדוברים אותה; זוהי הלשון שאוצרת בתוכה זיכרונות יקרים ותרבות מפוארת של ימים רחוקים. ולכן אפשר עדיין שעתיד החֲפֵתִיָּהּ נמצא עוד לפנינו.

מקורות

Alarcón, Pedro Antonio de. *Diario de un Testigo de la Guerra de África.*

Alexander-Frizer, Tamar & Yaakov Bentolila. *La palabra en su hora es oro*

(אלכסנדר פריזר, תמר ויעקב בן-טולילה. מילה בשעתה זהב מעלתה).

ספר התקנות : יהודי ספרד ופורטוגל במרוקו - (1753-1492) סדרי החברה היהודית בפאס. Bar Asher, Shalom.

משפחה, הנהגה וכלכלה.

Bendayan de Bendelac, Alegria. *Diccionario del Judeoespañol de los Sefardíes del Norte de Marruecos.*

Bendayan de Bendelac, Alegria. *Voces Jaquetiescas.*

Bendelac, Alegria. *Los Nuestros: Sejina, Letuarios, Jaquetía y Fraja*

Benharroch, B. Isaac. *Diccionario de Haquetía.*

Benoliel, Jose. *Dialecto Judeo-Hispanico-Marroqui o Hakitia.*

Botbol Hachuel, Abraham. *El Desván de los Recuerdos.*

Chouraqui, Andre. *Between East and West: A History of the Jews of North Africa*

Díaz-Mas, Paloma. *Los Sefardíes: Historia, Lengua y Cultura.*

Gerber, Jane. *Jewish Society in Fez: 1450-1700.*

Gerber, Jane. *The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience*.

Larrea Palacín, Arcadio de. *Romances De Tetuán*.

Levy, Solly. *El Libro De Selomó*.

Ortega, L. Manuel. *Los Hebreos en Marruecos*.

Sephiha, Haïm-Vidal. "*Yiddish and Judeo-Spanish, a European Heritage*".

Serels, Mitchell. *A History of the Jews in Tangier in the Nineteenth and Twentieth Centuries*.

Shetrit, Joseph. "*Judeo-Arabic and Judeo-Spanish in morocco and their Sociolinguistic Interaction*".

© אליסיה סיסו רז 2010, 2014 ינואר

ינואר 2010, הכתבה נמצאת במאגרי המידע של מוזיאון בית התפוצות, תל אביב